

Stanisław Pikulski

Procesowe i kryminalistyczne aspekty możliwości wykorzystania śladów zapachowych

Studia Prawnoustrojowe nr 1, 63-93

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Stanisław Pikulski

Katedra Prawa Karnego Materialnego
i Procesu Karnego UWM

Procesowe i kryminalistyczne aspekty możliwości wykorzystania śladów zapachowych

Uwagi wstępne

Potrzeba skutecznej walki z przestępczością zrodziła w XIX w. kryminalistykę. Opracowywanie zasad sprawnego działania organów ścigania i wymiaru sprawiedliwości na odcinku przeciwdziałania przestępczości należy do podstawowych zadań tej nauki. W tym celu wykorzystuje ona wszelkie metody i środki, korzysta z doświadczeń i osiągnięć wielu nauk technicznych i biologicznych, by prawidłowo i wszechstronnie dokonać oceny istotnych dla zdarzenia przestępnego faktów. Wszelka działalność ludzi i zwierząt powoduje zamierzone bądź nieprzewidziane zmiany w środowisku. Często nie zdajemy sobie sprawy, że konsekwencją tego działania są czasem widoczne, a czasem trudno dostrzegalne ślady. To one, ujawnione i prawidłowo zabezpieczone na miejscu zdarzenia, stanowią pierwszy, najpewniejszy, a niekiedy jedyny materiał dowodowy.

Kryminalistykę natomiast interesują zmiany w obiektywnej rzeczywistości, związane z zaistniałym czynem przestępnym, które są traktowane jako ślady kryminalistyczne. W literaturze kryminalistycznej występują różne definicje tej nazwy.

T. Hanausek uważa, że „śladami w rozumieniu kryminalistyki są wszelkie dające się ustalić w określonym wycinku rzeczywistości następstwa tych zmian, których zespół albo tworzy jakieś zdarzenie, albo jest z tym zdarzeniem ściśle powiązany (np. ślady ucieczki, ślady ukrycia łupu itp.)”¹.

Według B. Hołysta „śladem w kryminalistyce można nazwać każdą zmianę wyglądu (np. kształtu, barwy) lub usytuowania jakiegoś przedmiotu

¹ T. Hanausek, *Kryminalistyka – zarys wykładu*, Kraków 1996, s. 66.

oraz odkształcenia podłoża, jak również pozostałości substancji, rzeczy itp., które nasuwają podejrzenie, iż mają związek z badanym zdarzeniem².

M. Kulicki zaś twierdzi, że śladami kryminalistycznymi są przedmioty materialne, ich usytuowanie, cechy strukturalne, substancjalne i zjawiskowe, zmiany jakościowe, ilościowe lub przestrzenne (czasem brak tych zmian), a także energia i jej przejawy – wskazujące związek z ustalonym zdarzeniem i mogące służyć do wnioskowania o zdarzeniu i jego sprawcy³.

Wszystkie te definicje wskazują na to, że ślady kryminalistyczne są następstwami jakichś zachowań, faktów i zjawisk, wykazują z nimi powiązania przyczynowo-skutkowe. Poza tym muszą one mieć charakter materialny, tak by możliwe były do ujawnienia i zbadania.

Kryminalistyka z roku na rok poszerza katalog znanych jej i wykorzystywanych rodzajów śladów. Ciągłe doskonalą metody ich zabezpieczania i badania, by jeszcze sprawniej i dokładniej można było odtworzyć przebieg zdarzenia, ustalić osoby biorące w nim udział oraz ich zachowania w tym czasie. Obok najbardziej znanych – wyodrębnionych według kryteriów techniki kryminalistycznej – rodzajów śladów, takich jak daktyloskopijne, mechanoskopijne, biologiczne, chemiczne, cieplne, fonoskopijne itp., pojawiły się również ślady zapachowe (osmologiczne), które zdają się przekonywać co do ich wiarygodności i przydatności dowodowej. Zgodnie z powszechnie przyjętym rozumieniem, ślad zapachowy stanowią molekuly zapachowe zabezpieczone na miejscu zdarzenia lub w laboratorium, pozostawione przez indywidualnego nośnika na przedmiotach i osobach mających związek z miejscem czynu przestępczego.

Dziedziną kryminalistyki zajmującą się śladami zapachowymi jest osmologia. Zakres zainteresowań naukowych tej dziedziny obejmuje metody zabezpieczania, konserwacji oraz laboratoryjnej identyfikacji zapachów indywidualnych przy użyciu „psa-biodetektora”, specjalnie przygotowanego do selekcji i rozpoznawania zapachów. Szybki wzrost zainteresowania problematyką związaną ze śladami zapachowymi, mający miejsce w ostatnich latach, pozwala na uzasadnione zaliczanie ich do śladów kryminalistycznych.

B. Hołyst ze względu na poszukiwanie, ujawnianie i sposób zabezpieczania śladów kryminalistycznych dzieli je na trzy zasadnicze grupy:

1. Ślady, które stanowią dla podłoża element obcy, nie naruszając jego struktury i kształtu, jak ślady linii papilarnych, plamy substancji chemicznych czy indywidualny zapach.

2. Ślady deformujące kształt podłoża (np. ślady narzędzi w drewnie) bądź naruszające jego wewnętrzny układ strukturalny (np. ślady użycia materiałów wybuchowych, chemicznych substancji czyszczących).

3. Odrębne od podłoża przedmioty zagubione lub porzucone w związku z akcją przestępczą.

² B. Hołyst, *Kryminalistyka*, Warszawa 2000, s. 870.

³ M. Kulicki, *Kryminalistyka*, Toruń 1994, s. 143.

Różne są też przyczyny powstawania takich śladów. Biorąc pod uwagę to kryterium, wyróżniamy ślady:

- mechaniczne – powstałe w wyniku działania narzędzi;
- chemiczne – przyjmujące postać plam i pyłów pochodzenia organicznego (np. pył z tytoniu, plama smaru, oleju itp.) oraz nieorganicznego (np. pył z cegieł, szkła itp.);
- biologiczne – plamy krwi, wydzieliny i wydaliny, inne;
- termiczne – będące skutkiem działania temperatury.

Zapach człowieka jako efekt wydzielin gruczołów potowych, łojowych i złuszczonego naskórka stanowił będzie – według takiego podziału – ślad biologiczny.

Pewne trudności w zakwalifikowaniu śladu zapachowego do odpowiedniej kategorii napotkamy, przyjmując kryterium trwałości śladów (trwałe nie ulegają zniszczeniu pod wpływem działania sił przyrody; nietrwałe – z czasem ulegają zmianom). To właśnie warunki atmosferyczne, jak temperatura, wilgotność powietrza, jego cyrkulacja, mają wpływ na trwałość pozostawionego zapachu. Przy wietrznej pogodzie lub w przeciągu cząsteczki zapachowe szybko oddalają się od źródła zapachu itp. na dużą odległość, co znacznie zmniejsza ich koncentrację w powietrzu i utrudnia zabezpieczenie takich śladów. Uzależnione jest to również od czasu kontaktu człowieka z nośnikiem oraz od rodzaju tego nośnika.

Sprawa jest prostsza, gdy obierzemy kryterium wielkości śladów. Wówczas mamy:

- makroślady – takie, których istnienie człowiek stwierdza, używając tylko swych zmysłów;
- mikroślady – wszelkie ślady, których istnienie jako źródło informacji określamy przy użyciu metod laboratoryjnych lub ich nośność informacyjną można ustalić i zbadać przy stosowaniu odpowiednich metod (np. eksperyment, ekspertyza osmologiczna).

W przypadku mikrośladów mamy do czynienia z małymi ilościami określonych substancji (mikroilości i mikrowielkości, np. brud za paznokciami, włos z przegubu ręki mężczyzny, zapach pozostawiony na niedopałku, mały kawałek paznokcia), z tego powodu są bardzo trudno dostrzegalne przez osoby uczestniczące w oględzinach. Do identyfikacji potrzebne są specjalne środki techniczne i metody badawcze. Przyjmuje się zatem, że do wykorzystania ich jako substancji dowodowych niezbędne jest zabezpieczenie przedmiotu, na którym one występują (np. broń użyta w przestępstwie, ślady traseologiczne z nałożonymi mikrośladami). Jak się okazuje, nie stanowi to reguły, ponieważ w określonych warunkach, przy zastosowaniu odpowiednich metod, istnieje możliwość zabezpieczenia mikrośladów bez przedmiotów je przenoszących (np. zabezpieczanie zapachów).

Według innego podziału – uznanego m.in. przez specjalistów z CLK KGP w Warszawie za jeden z podstawowych – którego kryterium stanowi

stopień zorganizowania materii, na której powstają ślady (fizyczna, substancjalna), zapach należy zaliczyć do materialnych śladów substancjalnych.

Owe kryteria podziału śladów kryminalistycznych można mnożyć w nieskończoność, np. szczególnie rozbudowaną systematykę podaje w swym podręczniku M. Kulicki, dzieląc je według dziewiętnastu kryteriów. Podkreśla on fakt, że wszystkie elementy kwalifikowane jako ślady z przymiotnikiem „kryminalistyczne” muszą wykazywać jakiś związek z ustalonym zdarzeniem przestępnym i służyć wnioskowaniu o nim i jego sprawcy.

Po analizie przytoczonych kryteriów nie sposób zaprzeczyć, że ślad zapachowy pozostawiony na miejscu przestępstwa, po odpowiednim zabezpieczeniu i identyfikacji, nie może stanowić pełnoprawnego dowodu w sprawie na równi z innymi śladami. Wynika to chociażby z tego, iż nawet najbardziej wyszkolony przestępca nie jest w stanie uniknąć pozostawienia na miejscu swego działania właściwego mu zapachu. Owszem, może on znacznie utrudnić pracę węchową psa (przeciagi, silne środki zapachowe). Jednak na sukces, jakim jest identyfikacja sprawcy, składa się przede wszystkim praca specjalistów, ich przygotowanie, sposób pracy oraz odpowiednie wykorzystanie w niej specjalnie do tego wyszkolonych psów.

Podstawowe wiadomości o zapachu i zmyśle węchu

Zapach jest wrażeniem zmysłowym, wywołanym przez pobudzenie receptorów węchowych substancjami lotnymi⁴. Od zarania dziejów kontakt każdej istoty żywej z otaczającym ją światem zapewniają jej prawidłowo funkcjonujące zmysły. Wydaje się, że zmysł powonienia w porównaniu z innymi jest ceniony zbyt nisko. Nazbyt często bezgranicznie wierzymy w to, co widzimy, co słyszymy bądź czego dotykamy w świecie zewnętrznym. Jednak także doznania wzrokowe czy słuchowe, które w rzeczywistości nie przewyższają swoimi możliwościami zmysłu powonienia, potrafią być zawodne. Co więcej, istnieją osoby, a tym bardziej zwierzęta, które mają rozwinięty zmysł węchu do tego stopnia, iż znacznie dominuje on nad innymi zmysłami. Człowiek jest w stanie zidentyfikować szereg przedmiotów lub substancji za pomocą powonienia. Wąchając zapachy otoczenia, mówi: sosna, tytoń, mięta, wanilia itp. Istnieją też ludzie, którzy zawodowo zajmują się klasyfikacją i oceną zapachów, np. specjalista oceniający perfumy, który jest w stanie podać wiele różnych odmian np. zapachu różanego, kiper zajmujący się klasyfikacją serów, znawcy tytoniu, którym każdy papieros „pachnie” inaczej. Przeciętny

⁴ T. Bednarek, *Podstawowe zagadnienia z badań osmologicznych*, Problemy Kryminalistyki 1998, nr 222, s. 32.

człowiek jest w stanie bez trudu odróżnić kilka tysięcy zapachów, a doświadczony fachowiec – do dziesięciu tysięcy.

Według współczesnej osmologii, zapach jest najstarszym i najważniejszym sposobem komunikowania się zwierząt, najistotniejszym źródłem informacji. Dzięki temu zmysłowi znajdują one pożywienie, wiele zwierząt kusi swym zapachem partnerów, większość gatunków z rodziny łasicowatych (np. gronostaj, łasica zwyczajna, kuna leśna) posiada gruczoły zapachowe, które służą im do oznaczania swego terytorium. Podczas tarła łososie, kierując się zapachem swych rodzinnych wód źródłanych, pokonują drogę w górę rzeki, by tam złożyć jaja i umrzeć. Fakt ten udowodnił amerykański zoolog Arthur D. Hasler, który stwierdził, że łososie posuwają się za charakterystycznym śladem zapachowym, podobnie jak psy tropowe⁵.

Udział zmysłów w doznaniach i czynnościach istot żywych należy rozpatrywać zarówno z punktu widzenia psychologii, jak i biologii, szczególnie dlatego, że dziedziny te w ostatnich czasach wybiły się na jedno z pierwszych miejsc w kryminalistyce, zajmując się nie tylko badaniem działania zmysłów, ale próbując także skopiować niektóre osiągnięcia przyrody w tym zakresie.

Do zrozumienia zasad działania zmysłów konieczna jest znajomość budowy najważniejszego dla funkcjonowania organizmu układu, jakim jest układ nerwowy. Koordynuje on działalność poszczególnych organów, budzi i kontroluje wszystkie procesy zachodzące wewnątrz organizmu. Przyjmuje bodźce działające na organizm ze strony środowiska zewnętrznego, a także pochodzące od samego organizmu⁶. W dużym uproszczeniu, układ nerwowy człowieka dzieli się na dwa współzależne układy: ośrodkowy i obwodowy. Układ ten zbudowany jest ponadto z komórek nerwowych – neuronów, z których każdy posiada jedną długą wypustkę – neuryt i kilka krótszych – dendrytów. Wypustki służą do połączenia neuronu z narządami odbiorczymi (receptory zmysłów), z narządami wykonawczymi (mięśniami) lub do zetknięcia się dwóch neuronów. Układ nerwowy złożony jest z miliardów neuronów tworzących najrozmaitsze połączenia, po których biegną impulsy z prędkością 100 m/sek. Natomiast narządy zmysłów są „urządzeniami” przystosowanymi do odbioru bodźców ze środowiska zewnętrznego. W ich budowie główną rolę odgrywają zakończenia nerwowe. Ze względu na sposób odbioru bodźców, wszelkie wrażenia dzielą się na ogólne (dotyku, ucisku, stawowe, mięśniowe, temperatury i bólu) oraz zmysłowe, otrzymywane od specjalnie do tego ukształtowanych narządów (oko, ucho, język, nos i skóra)⁷.

⁵ V.B. Dröscher, *Świat zmysłów*, Warszawa 1971, s. 122–174.

⁶ T. Nowacki, *Zarys psychologii*, Wrocław 1977, s. 37–38.

⁷ *Ibidem*, s. 29.

Jednym z podstawowych zmysłów jest węch (zmysł powonienia), dzięki któremu możliwe jest wykrycie oraz rozpoznanie w otoczeniu obecności substancji chemicznych. Jest to uwarunkowane pobudzeniem organu węchu przez unoszące się w powietrzu cząsteczki tych substancji. Receptory węchowe znajdują się w błonie śluzowej grzbietowo-tylnej części jamy nosowej, zwanej okolicą węchową *regio olfactoria* oraz w błonie śluzowej przegrody nosowej. Pokryta jest ona nabłonkiem węchowym, zbudowanym z dwubiegunowych komórek węchowych i komórek podporowych. Komórki węchowe, jako komórki nerwowe, posiadają pobudliwe pręciki włosowate, funkcjonujące podobnie jak receptory skóry. Pełnią one rolę zewnętrznych chemioreceptorów, które pobudzane są przez cząsteczki chemiczne substancji zapachowych pochodzących z wdychanego powietrza.

Analizując problem zapachu pod względem związku pomiędzy siłą zapachu a strukturą chemiczną, ciężarem cząsteczkowym, lotnością i innymi cechami chemicznymi substancji zapachowych, naukowcy nie doszli do żadnych konstruktywnych wniosków. Sam mechanizm pobudzania (wywołania zapachu) przez substancje wonne nie jest jeszcze dokładnie poznany i z tego względu nie można do tej pory wytłumaczyć tak dużego zróżnicowania zapachów, a tym bardziej stworzyć pełnej ich klasyfikacji. Dotychczas nie została też opracowana uniwersalna teoria węchu, choć istnieją takie, na które warto zwrócić uwagę.

Jedna z podstawowych teorii – teoria chemiczna – zakłada, że pobudzenie receptorów węchu jest wynikiem adsorpcji wonnych cząsteczek na błonie tych receptorów. W zależności od budowy chemicznej i układu przestrzennego cząsteczki łączą się z różnymi receptorami węchu lub z różnymi substancjami tego samego receptora. Według tej teorii istnieją klasy receptorów położonych w różnych częściach nabłonka i pobudzonych przez odmienne substancje z różnymi częściami ośrodków węchowych w mózgu. Z teorii tej możemy wnioskować, iż istnieją podstawowe zapachy, natomiast substancje o podobnej budowie chemicznej mają zbliżone zapachy.

Inną teorię stworzyli W.J. Szikonow i N.W. Tarnajew, czerpiąc swe wiadomości z psychologii. W swej pracy traktującej o odorologii (osmologii) spośród trzydziestu teorii wybrali kilka, ich zdaniem najbardziej odzwierciedlających istotę zagadnienia⁸.

Teoria przestrzenna (stereochemiczna), której głównym przedstawicielem jest Moncneffer, zakłada, że zapach substancji zależy od kształtu jego molekuł i od dokładności ich „wpisywania się” w odpowiednie „dołki” lub inaczej „gniazda” na powierzchni błony węchowej. Ważny jest tu mechanizm wzajemnego oddziaływania molekuł substancji zapachowych z komórkami receptorów. Rozpuszczająca się w śluzie pokrywającym nabłonek węchowy cząsteczka chemiczna drażni receptory, wywołując

⁸ W. I. Szikonow, N.W. Tarnajew, *Zapachowe mikroślady*, Irkuck 1974, s. 16.

ich depolaryzację. Teoria zakłada, że molekuly o odpowiednim kształcie wchodzą w zagłębienia receptorów, a nawet do dwóch różnych zagłębień (jedną drogą do szerokiego receptora, a drugą do węższego, co powoduje odczucie bardzo złożonego zapachu). Również ta teoria nie daje wyczerpujących odpowiedzi na pytania dotyczące zapachu, a także przeczy niektórym tezom i dalszym doświadczeniom.

Ciekawą teorię stworzyli Beck i Miles. Nazwali ją teorią falową. Zakłada ona, że komórki receptorów węchowych stale wydzielają w przestrzeń otoczenia fale o długości mieszczącej się w zakresie fal promieni podczerwonych, które ze względu na zróżnicowaną długość są w odmienny sposób pochłaniane przez substancje, co prowadzi do ochłodzenia nabłonka węchowego⁹. Występujące ochłodzenie w różnym stopniu odczuwane jest jako różnorodne substancje zapachowe.

Znane są jeszcze inne teorie (wibracji, absorpcji), jednak – jak słusznie zauważył Dyson w swej pracy – „żadne dane chemiczne ani z punktu widzenia reaktywności, ani struktury chemicznej nie dadzą klucza do racjonalnej ilościowej interpretacji zjawiska zapachu” i choć badania nad tym zjawiskiem trwają już kilkadziesiąt lat, to problem pozostaje nierozwiązany¹⁰.

W zakresie podstawowych wiadomości o zapachu mieści się temat właściwości substancji odczuwanej powonieniem. Zapach jest zjawiskiem złożonym. Mikrocząsteczki, aby miały właściwości bodźcowe, muszą być przede wszystkim lotne. Jest to podstawowa cecha zapachu. Na przykład naturalny zapach ciała ludzkiego jest efektem parowania substancji aromatycznych organizmu, przede wszystkim wydzielin potowo-tłuszczowych.

Kolejna cecha to rozpuszczalność w wodzie i tłuszczach (lipidach). Cząsteczki rozpuszczone w wodzie lub wymieszane w innych substancjach łatwiej oddziałują na receptory. Doświadczalnie stwierdzono, że natężenie zapachu wzrasta wraz ze wzrostem ilości atomów węgla w cząsteczce związku organicznego, jakim jest alkohol. Wchłanianie substancji pachnących ze środowiska gazowego przez warstwę powierzchniową drugiej substancji nazywamy absorpcją.

Jakościowo parametry zapachu zależą od stopnia rozprzestrzeniania się i czystości substancji zapachowych, nie oznacza to jednak, że zapach rozprzestrzeniony (rozcieńczony) jest słabszy od skondensowanego. Stopień rozprzestrzeniania się zapachu może być odczuwalny przez zwierzęta lub owady (np. jako nęący, odstraszący lub neutralny).

Istotną cechą zapachu jest dyfuzja, np. obuwie po pewnym czasie nasiąka wydzielinami potowo-tłuszczowymi użytkownika, a substancje aromatyczne tworzące jego zapach po przeniknięciu do podeszwy oddziałują się od niej i absorbują na powierzchni gleby.

⁹ G.R. Wyburn, R.W. Piakford, *Zmysły i odbiór wrażeń przez człowieka*, Warszawa 1970, s. 143.

¹⁰ Cząsteczki wszelkich substancji zapachowych pochłaniają promieniowanie o długości od 2 do 20 mikronów, zużywając je całe na własny ruch drgający.

Wrażliwość narządu węchu określa się przez najmniejszą ilość wonnej substancji niezbędnej do otrzymania wrażeń węchowych. Jest to tzw. wartość progowa, a metody jej wyznaczania określa się terminem „oflaktrometria”. Pomiar wartości progowej odbywa się za pomocą jeszcze zauważalnej koncentracji molekularnej (jest to bezwzględna wartość ilości molekuł znajdujących się w 1 cm mieszaniny lub iloraz koncentracji, ewentualnie ciężar substancji przypadającej na jednostkę objętości)¹¹. Określenie wartości progowej umożliwia ocenę możliwości analizatora węchowego przy czynności identyfikacji i wydawania opinii o uzyskanych wynikach.

W istotny sposób można zmienić jakość zapachów, mieszając je. W owej mieszaninie zapachy mogą się wzajemnie neutralizować, wzmacniać lub osłabiać. A zatem charakterystyka zapachu złożonego może ulegać zmianie, przy czym należy pamiętać, że większość woni odczuwanych przez człowieka na co dzień to mieszaniny.

Zapach człowieka

Biolodzy, medycy, kynolodzy i większość specjalistów z zakresu kryminalistyki nie ma wątpliwości co do tego, iż każdy człowiek posiada indywidualny, tylko sobie właściwy zapach, niezależny od nastroju czy stanu zdrowia. Woń ta jest stała, snuje się za człowiekiem i pozostaje wszędzie tam, gdzie on przebywał. Udowodniono to drogą doświadczeń i zastosowania różnych metod pomiarowych.

Ludzki zapach „uwarunkowany jest genetycznie, jest cechą indywidualną, nie zależy od diety, ubrania, otoczenia domowego itp. Czyli również substancje tworzące zapach człowieka, pochodzące z takich źródeł, jak: krew, gruczoły potowe i łojowe, złuszczenia się naskórek, włosy, wydzieliny jamy nosowo-gardłowej, zewnętrznych narządów płciowych itp., również determinowane są genetycznie”¹². Należy jednak zaznaczyć, że świeżo wydzielone pot i łój są w zasadzie bezwonne, dopiero proteolizy i lipolizy działania saprofitów skórnych nadają im charakterystyczny zapach osobniczy. Na całym ciele człowieka występuje około 2–5 mln gruczołów potowych i łojowych, w tym od 80 na 1 cm² skóry na udach do 400 na 1 cm² na dłoni. W zależności od: typu przemiany materii, stanu zdrowia fizycznego, psychicznego, nastroju, warunków atmosferycznych, w ciągu doby człowiek jest w stanie wydzielić od 0,5 do 15 litrów potu. Wraz ze wzrostem temperatury ciała ilość cząsteczek zapachowych zostaje ze wzrastającą prędkością rozproszona w otoczeniu. Potliwość wzrasta przy zmęczeniu fizycznym, strachu czy emocjach.

¹¹ Przegląd Policyjny 1979, nr 4.

¹² T. Bednarek, op. cit., s. 32.

Większa ilość wydzielonego potu powoduje z kolei zwiększoną ilość wydzielanego przez człowieka zapachu¹³.

Naukowcy stwierdzili, iż zapach człowieka składa się z 401 związków chemicznych. Warianty proporcji tych woni tworzą zindywidualizowaną kompozycję umożliwiającą psu podjęcie tropu (z czasem nawet różnicowanie przez ludzki zmysł powonienia)¹⁴.

Zapach człowieka to złożony kompleks zapachowy, na który składają się:

- indywidualny zapach człowieka,
- zapachy sztuczne,
- zapachy poszczególnych środowisk.

W skórze człowieka wyróżnia się dwa typy gruczołów: łojowe i potowe. Oleista wydzielina gruczołów łojowych przenika przez pory w naskórku na powierzchnię skóry. Gruczoły potowe rozmieszczone są na całej powierzchni ciała, najliczniej skupione są na dłoniach, stopach, czole i pod pachami¹⁵. Długotrwała bytność na skórze potu i łoju, kiedy to składniki tych wydzielin – mocznik i lotne kwasy tłuszczowe – ulegają rozkładowi, może spowodować zmianę indywidualnej woni.

Zapachy sztuczne to przede wszystkim woń używanych kosmetyków – pasty do zębów, mydła, pasty do butów, odzieży, papierosów, noszonych przedmiotów.

Mówiąc o zapachach poszczególnych środowisk, myślimy o otoczeniu: dom i jego sąsiedztwo (np. stacja paliw), środowisko zawodowe (np. lakiernik, fryzjer, stomatolog), przedmioty, jakimi człowiek jest otoczony, których dotyka – są to czynniki środowiska domowego i profesjonalnego.

A. Winberg dokonał nieco innego podziału zapachów składających się na zapach danej osoby. Wyróżnił on:

1. Zapachy miejscowe, jak zapach skóry pozbawionej włosów (stopy, dłonie), zapach fragmentów skóry słabo owłosionej (okolice pachy, łonowe), zapach skóry dobrze owłosionej (głowa);

2. Zapach indywidualny – zapach człowieka, na który składają się wszystkie zapachy miejscowe;

3. Zapach ogólny – zapach człowieka ubranego wraz z zapachem wiążącym się z wykonywanym zawodem, a także zapachy uboczne: perfum, mydła, papierosów¹⁶. Należy jednak zaznaczyć, że pies przy identyfikacji nie musi kierować się tymi zapachami.

Ludzkie ciało nieprzerwanie emituje molekuly zapachowe, które albo upadają na ziemię, albo łączą się z przedmiotami, z którymi człowiek bezpośrednio się stykał. Oczywiście ilość pozostawionych w tych miejscach

¹³ T. Miedziński, *Choroby skóry i weneryczne*, Warszawa 1978, s. 33.

¹⁴ M. Kulicki, *op. cit.*, s. 282.

¹⁵ A. Nason, R.J. Dehaan, *Świat biologii*, Warszawa 1987, s. 436.

¹⁶ R.S. Bielkin, *Problem metod odorologicznych*, *Problemy Kryminalistyki* 1978, nr 133–134, s. 369.

śladów zapachowych uzależniona jest od intensywności wydzielania się zapachu, czasu kontaktu z daną powierzchnią oraz od struktury tej powierzchni. „Molekuły zapachowe przywierają nie tylko po dotknięciu dłonią czy inną nie osłoniętą częścią ciała, ale przenikają przez ubranie oraz spody obuwia. Na podeszwach ludzkich stóp znajduje się około 1000 gruczołów potowych w 1 cm² skóry (ponad dwa razy więcej niż na opuszkach palców) i z każdej stopy wydziela się około 16 cm³ potu na dobę”¹⁷. Źródło tak pozostawionego zapachu zwierzęta potrafią umiejscowić nawet z odległości 800 do 1000 metrów¹⁸. Poza tym nawet nadzwyczajne środki ostrożności nie są w stanie zapobiec pozostawianiu niewidocznych śladów zapachowych, możliwych jednak do ujawnienia, utrwalenia i późniejszego wykorzystania do identyfikacji osmologicznej przy użyciu psa.

Profesor T. Hanausek w artykule *Meandry osmologii*¹⁹, dotyczącym trzech cech, jakie powinien posiadać ślad zapachowy, czyli niezmienności, nieusuwalności i niezaprzeczalności, wyraził „poważne wątpliwości, czy w odniesieniu do badań śladów zapachowych można mówić o istnieniu tych cech”. Temat rozwinął T. Bednarek, w artykule *Badanie śladów zapachowych*. Powołuje się on na doświadczenia przeprowadzone w Centrum Ekspertyz Kryminalistycznych (CEK) MZW w Rosji, które bezwzględnie dowodzą, iż ślad zapachowy człowieka podlega takim samym prawidłom, jak każdy inny ślad kryminalistyczny, czyli charakteryzuje go:

1. Niepowtarzalność – wychodząc z założenia, iż organizmami najbardziej do siebie genetycznie zbliżonymi są bliźnięta jednojajowe, przeprowadzono doświadczenie. W ciągu selekcyjnym umieszczono materiał wysublimowany z krwi pary bliźniąt. Psy identyfikowały zapach tylko jednego z pary, którego zapach otrzymały do nawęszania. Nie obserwowano natomiast widocznych reakcji psów przy drugim z pary bliźniąt.

2. Niezmienność – dowiedziono, porównując ślady zapachowe pobrane z krwi osób przed piętnastoma laty z materiałem pobranym współcześnie od tych samych osób, przynależność tych zapachów do tych samych poddanych doświadczeniu osób. Ale niezmienność zapachu człowieka ma charakter względny, gdyż istnieje możliwość różnicowania zapachów dzieci od zapachów osób dorosłych.

3. Nieusuwalność – ściśle związana z niezmiennością. Doświadczenie z psami wykazało, że indywidualny ludzki zapach utrzymuje się na włosach nawet 23 lata. Stwierdzono również, że indywidualny zapach człowieka potrafi utrzymać się w śladach wysuszonej krwi nawet do 15 lat.

¹⁷ M. Kulicki, op. cit., s. 282.

¹⁸ K. Krupa, op. cit., s. 24.

¹⁹ Palestra 1998, nr 481–482, s. 43.

Stan badań nad ludzkimi śladami zapachowymi

Aktualnie w wielu krajach na świecie prowadzone są kryminalistyczne badania śladów zapachowych ludzi do celów identyfikacyjnych. Badaniami tymi zajmuje się osmologia, która jest stosunkowo młodą i dynamicznie rozwijającą się dziedziną kryminalistyczną. W 1993 r., gdy rozpoczęto tę działalność, w polskich laboratoriach kryminalistycznych komend wojewódzkich Policji powstało siedem pracowni śladów zapachowych (w Łodzi, Gdańsku, Koszalinie, Lublinie, Tarnowie i Zielonej Górze), gdzie psów specjalnych użyto 937 razy (w 1992 r. – 706). W 1994 r. w 18 pracowniach przeprowadzono 281 czynności porównywania śladów osmologicznych przy pomocy psów specjalnych. W 161 takich rozpoznaniach potwierdzono zgodność śladów zapachowych zabezpieczonych na miejscu przestępstw ze śladami zapachowymi pobranymi od osób podejrzanych. Stosowanie identyfikacji śladów zapachowych stało się już praktyką dokonywaną na polecenie prokuratorskie, a dokumenty z eksperymentów są włączane do akt sprawy. Co roku liczba pracowni i przeprowadzanych tam czynności rośnie. W 1996 r. w 33 pracowniach (1995 r. – 24) przeprowadzono 1863 takich czynności (1995 r. – 654). Aż w 784 przypadkach ustalono istnienie zgodności zapachowej materiałów porównawczych z materiałami dowodowymi lub operacyjnymi (materiały udostępnione przez CLK).

Niektóre pracownie wykazują bardzo wysoki czynnik wskazań pozytywnych (ponad 95%), przy czym na rezultat ten składają się prawidłowo utrwalone i zabezpieczone na miejscach zdarzeń ślady zapachowe, trafne typowania osób podejrzanych oraz wysoka sprawność użytkowa psów.

Problematyka badań śladów zapachowych ma już ponadstuletnią tradycję. Pierwszymi, którzy pod koniec XIX w. skorzystali ze zdolności aparatu węchowego psa byli Holendrzy, następnie Rosjanie (odnosząc na tym polu imponujące sukcesy), Węgrzy i Niemcy. Z czasem jednak naukowcy, nie dowierzając wynikom pracy nosa psa, rozpoczęli próby konstruowania urządzeń zdolnych do identyfikacji ludzkiego zapachu. Zgodnie z tym da się wyróżnić dwa kierunki rozwoju badań zapachów: instrumentalne i biologiczne.

Badania instrumentalne oparte są na zastosowaniu różnych metod: chromatografii gazowej, gazowo-cieczowej, spektroskopii w podczerwieni, masowej elektroskoppii itp. Dzięki tym metodom możliwe jest określenie poszczególnych części składowych substancji tworzących „wrażenie węchowe”, określenie z większą lub mniejszą dokładnością ich składu ilościowego i jakościowego oraz uzyskanie graficznych wyobrażeń zapachów, co daje się wykorzystać do porównawczej analizy zapachów²⁰.

²⁰ W.J. Szikanow, N.W. Tarnajew, op. cit., s. 16.

Na temat jednego z pierwszych doświadczeń nad stworzeniem maszyny identyfikującej zapach V.S. Dröscher pisze: „Człowiek poddany doświadczeniu wszedł do laboratorium zamaskowany jak członek Ku-Klux-Klanu. Nikt z przeprowadzających doświadczenie nie wiedział, kim on był. Wsunęto go na noszach do poziomo włożonej szklanej butli dwumetrowej długości. Po przykręceniu wieka włączono wentylator, który owiewał człowieka powietrzem całkowicie oczyszczonym z zapachów, podczas gdy przy drugim końcu butli powietrze zanieczyszczone teraz wyziewami ciała było wysysane i doprowadzane do »sztucznego nosa« – chromatografu gazowego”²¹. Wynalazcą był dr Andrew Dravniek, którego eksperyment przeprowadzony w 1965 r. pozwolił rozłożyć zapach człowieka na 24 różne części składowe i określić udział ilościowy każdej z tych substancji. Ten wachlarz zapachów może posłużyć za osobisty znak rozpoznawczy, podobnie jak odcisk palca czy zdjęcie. Co więcej, autor uważa, iż za pomocą tego aparatu można ustalić dowody ojcostwa, gdyż ciała krewnych mają podobny zapach.

W 1963 r. w szwajcarskim czasopiśmie „*Neuheiten und Entdeckungen*” ukazał się artykuł pt. *Aparat Sindomat Y99*²². Aparat, którego zasady działania oparto na wykorzystaniu faktu, że skóra każdego człowieka wydziela ściśle dlań indywidualny, specyficzny zapach, jest prosty w obsłudze. Mianowicie na miejscu zdarzenia rozpyła się specjalną substancję o działaniu nieszkodliwym dla ludzkiego organizmu, która umacnia zapach pozostawiony przez osoby przebywające w badanym pomieszczeniu. Eliminuje się zapachy osób nie związanych ze sprawą (np. członków ekipy dochodzeniowo-śledczej) oraz innych, które nie są podejrzane. Pozostałe zapachy porównuje się z zapachami figurującymi w kartotece zapachów osób podejrzanych lub przeprowadza się bezpośrednią identyfikację. Jak podano, metodę zastosowano z dużym powodzeniem w USA, gdzie dzięki aparatowi w stosunkowo krótkim czasie zidentyfikowano i ujęto 21 od dawna poszukiwanych przestępców. Brak jednak dalszych wzmianek w publikacjach na temat zastosowania tego aparatu.

Równie prostym i skutecznym urządzeniem służącym do rozdziału mieszanin zapachowych na poszczególne składniki jest gazowo-ciekła chromatografia podziałowa. Zastosowanie tej metody umożliwia osiągnięcie prawidłowych wyników nawet w przypadku małych próbek wyziewów wonnych i bezwonnych. W chromatografii tym główną rolę odgrywa kolumna o długości do kilku metrów i średnicy paru milimetrów, która wypełniona jest sproszkowanym materiałem chemicznie obojętnym. Przez wnętrze kolumny przepuszczany jest nieprzerwanie strumień gazu obojętnego (przeważnie helu). W celu uzyskania zapisu wyni-

²¹ V.S. Dröscher, op. cit., s. 68.

²² Problemy Kryminalistyki 1964, nr 45, s. 56.

ku badań na diagramie (zapis olfaktroniczny), do kolumny wprowadza się przez otwór wlotowy analizowaną próbkę substancji lotnych, która rozmywana jest stopniowo przez strumień obojętnego gazu po wnętrzu kolumny. Szybkość rozmywania składników jest różna w zależności od ich wielkości w analizowanej próbce. Przy końcu kolumny umieszczony jest ultraczuły detektor reagujący na poszczególne wydobywające się składniki. Utrzymując temperaturę i natężenie przepływu gazu w kolumnie na jednakowym poziomie, uzyskuje się zawsze ten sam czas przepływu każdego składnika przez kolumnę. Miernik czasu przepływu stanowi jedną z cech identyfikujących składniki próbki poddanej badaniom chromatograficznym. Zastosowanie następnie spektroskopii masowej, spektroskopii w podczerwieni, magnetycznego rezonansu jądrowego i innych metod umożliwi dalszy proces identyfikacji zapachu²³.

Kolejny z przyrządów skonstruowali Rosano i Spens i nazwali go „nosem elektronicznym”. Funkcjonuje on w ten sposób, iż substancje zapachowe, zmieniające wielkość prądu elektrycznego, ulegają zakwaszeniu i absorbują się. W ten właśnie sposób rozpoznawany jest zapach.

Dravniek, Monorief, Rosano i Spens uważają, iż możliwości ich przyrządów są w zasadzie nieograniczone i istnieje możliwość wykorzystania ich nie tylko w przemyśle, wojskowości czy medycynie, ale także w kryminalistyce. Szerokie badania w tym zakresie podjęły resorty wojskowe Pentagonu. Badania Instytutu Technicznego Illinois (USA) wykazały, że na podstawie zapachu człowieka można ustalić z określoną dokładnością jego wiek, płeć, dietę, stan zdrowia, a nawet okręg zamieszkania.

Jednak w rzeczywistości „sztuczny nos” nie ma nic wspólnego z organem powonienia, a sposób jego funkcjonowania jest zupełnie odmienny od procesu odczuwania zapachów. Dlatego zastosowanie metod instrumentalnych w kryminalistyce do identyfikacji zapachów na podstawie śladów pozostawionych na miejscu zdarzenia jest obecnie bezprzedmiotowe. Powodem tego jest fakt, iż współczesne urządzenia techniczne pozwalają na badanie zapachów pod kątem poszczególnych ich składników, co pozwala uzyskać graficzne wyobrażenie zapachów (chromatogramy – sygnały olfaktroniczne) i wykorzystać je do porównawczej analizy zapachów, przy czym cykl badawczy jest stosunkowo długi. Trudno jest też kontrolować stężenie gazu w sposób stały, a urządzenia do ciągłej analizy są kalibrowane na określony rodzaj gazu i nieselektywne²⁴. Poza tym główną barierą w zastosowaniu tych urządzeń jest

²³ Zelthis, V. Protorius, *Preparatywna chromatografia gazowa*, Warszawa 1975, s. 27; spektroskopia – nauka o powstawaniu i badaniu widma (ibidem, s. 28), rezonans jądrowo-magnetyczny – zjawisko rezonansowego pochłaniania fal elektromagnetycznych przez jądra atomów znajdujących się w stałym polu magnetycznym (ibidem, s. 29).

²⁴ Karocki, Widlacki, *Próby identyfikacji zapachów*, Problemy Kryminalistyki 1978, nr 95, s. 63.

fakt, że możliwości badawcze substancji wynoszą 1×10 do 10 grama, natomiast na miejscu zdarzenia możemy mieć do czynienia z substancjami dużo mniejszymi²⁵.

Ważnym kierunkiem badań są badania biologiczne, wykorzystujące aparat wykształcony przez naturę – zmysł powonienia, który w obecnym stanie nauki jest jeszcze niezastąpiony. Naukowcy już od dawna zwrócili uwagę na tę wrażliwość zmysłu i starają się ją wykorzystać do własnych potrzeb. „Psy-detektory” przewyższają większość znanych współcześnie mechanicznych lub elektronicznych detektorów w wielozapachowym środowisku. Człowiek, u którego węch jest słabo rozwinięty, należy do grupy mikrosomatyków, ustępując pod tym względem pola zwierzętom. Zwykły laik, zapytany, ile jest na świecie zapachów, oszacuje je na kilkadziesiąt do kilkuset. Kiper oceniający wino na podstawie zapachu, sumując znane mu marki i roczniki, podałyby już znacznie większą liczbę. Pewien producent perfum wyliczył, że dobry fachowiec powinien rozróżniać co najmniej 30 tys. odcieni zapachowych. Natomiast gdyby pies mógł mówić, powiedziałby: zapachów jest tyle, ile jest ludzi, psów, kotów itp., ile jest istot na całej kuli ziemskiej i jeszcze dużo więcej. Nie ma zaś dwóch osób o tym samym zapachu, nie mają go nawet jednojajowe bliźnięta. Psy o szczególnie dobrym węchu i te potrafią odróżnić²⁶.

Badając możliwości wykorzystania psa w kryminalistyce, musimy zwrócić uwagę na fizyczną i fizjologiczną stronę procesu tropienia i rozpoznawania osób i rzeczy. Wszystkie zapachy odczuwane przez psa wywołują u niego dwojakie reakcje: reakcję wrodzoną (bezwzględnie – refleksyjną) lub nabytą w drodze doświadczenia. Pierwsza może powodować chęć dążenia do źródła zapachu lub reakcję odwrotną, zmuszającą go do odejścia. Druga, mogąca powodować identyczne odruchy, wywołana została przez nabyte doświadczenia własne i wynikające z tresury. Z natury pies ustosunkowuje się trojako do zapachu: może on być dla niego obojętny, przyciągający lub odstraszaający. W literaturze stwierdza się, że np. zapach człowieka jest dla psa bardzo przyciągający i pobudzający. Odruch ten musiał wykształcić się przez wiekowe przywiązanie do człowieka. Owe reakcje zostały wykorzystane i ukształtowane w drodze tresury dla potrzeb kryminalistyki. Nie można jednak zapominać, że pies obdarzony prymitywnym sposobem „myślenia” nie jest w stanie w każdym wypadku dawać jednoznacznej odpowiedzi na prosty mechaniczny bodziec.

²⁵ T. Bednarek, op. cit., s. 32.

²⁶ V. B. Dröscher, op. cit., s. 125.

Metodyka identyfikacji ludzkiego śladu zapachowego

W kryminalistyce termin „identyfikacja” w pewnych przypadkach jest rozumiany bardzo szeroko – jako identyfikacja różnych okoliczności badanego zdarzenia, w innym zaś wąsko – jako identyfikacja śladów danego zdarzenia²⁷.

Przedmiotem naszych zainteresowań będzie identyfikacja w znaczeniu wąskim, która „stosowana jest do oznaczenia samych badań zmierzających do zidentyfikowania śladu, jak również do oznaczenia rezultatu tych badań. W pierwszym przypadku identyfikacja rozumiana jest jako proces badawczy, proces identyfikacyjny, zespół czynności identyfikacyjnych, w drugim natomiast jako sąd, stwierdzenie, wynik badań”²⁸.

Cel identyfikacji może być następujący:

1. Ustalenie osoby lub rzeczy, która pozostawiła dany ślad.
2. Rozpoznanie substancji lub przedmiotów, które tworzą dany ślad.
3. Ustalenie, że poszczególne części stanowiły uprzednio jedną całość.

„W zależności od tego, co jest celem identyfikacji [...], wyróżnia się jej dwa rodzaje, a mianowicie identyfikację grupową oraz indywidualną”²⁹. Gdy mamy do czynienia z identyfikacją obiektu (osoby lub rzeczy) pozostawiającego dany ślad, może być ona zarówno grupowa, jak i indywidualna. Identyfikacja jednego i drugiego rodzaju może nastąpić na podstawie relacji osób lub na podstawie badania śladów. Ślady, które pochodzą z miejsca przestępstwa i mogą posłużyć do identyfikacji grupowej lub indywidualnej, określane są jako materiał dowodowy. Natomiast ślady celowo pozyskiwane do celów identyfikacyjnych przez organy procesowe w związku z toczącym się postępowaniem, jak również w tym samym celu gromadzone w registraturach i zbiorach kryminalistycznych, określane są jako materiał porównawczy. Identyfikowanie obiektów z obu tych grup opiera się na porównywaniu ich określonych cech (cech identyfikacyjnych), które mogą być postrzegane przez ludzi w trakcie składania zeznań (cechy wyglądu sprawcy) lub ustalone w toku oględzin oraz badań rzeczoznawczych (np. znalezienie fragmentu owłosienia, odcisku podeszwy, utrwalenie zapachu sprawcy).

Podstawową metodą prowadzenia badań identyfikacyjnych są badania porównawcze. Czynność porównywania śladów zapachowych realizowana z użyciem psa bywa nazywana porównywaniem zapachów, rozpoznawaniem osoby po zapachu, identyfikacją na podstawie zgodności zapachów oraz eksperymentem. Z metodologicznego punktu widzenia identyfikacja jest prowadzona „z wykorzystaniem wzorca, gdzie jeden

²⁷ B. Hołyst, op. cit., s. 871.

²⁸ Ibidem, s. 874.

²⁹ Ibidem, s. 875.

z porównywanych obiektów jest dokładnie znany, jest nim wzorzec o określonych cechach, z nim porównywane są ślady dowodowe (zapachowe). Badania tego rodzaju nie ograniczają się tylko do stwierdzenia zgodności lub odmienności cech śladów dowodowych i wzorca. Ich celem zasadniczym jest zidentyfikowanie nieznanego obiektu (człowieka), który pozostawił dany ślad lub go tworzy. Cechą takich badań jest konsekwencja działań przejawiająca się w ten sposób, że prowadzone są one aż do momentu wytypowania (znalezienia) takiego obiektu jednostkowego [...], który jest zbieżny z cechami śladu dowodowego³⁰.

Na badanie identyfikacyjne składa się badanie porównawcze i oparty na nim sąd identyfikacyjny, ponieważ bezpośrednim rezultatem każdego badania porównawczego, prowadzonego między śladem zapachowym a porównawczym, jest zawsze stwierdzenie identyczności (zgodności) lub odmienności porównywanych zapachów. Treścią owego sądu jest stwierdzenie, że wskutek zgodności cech śladu zapachowego oraz materiału porównawczego ślad zapachowy pochodzi od konkretnej osoby. „Ze względu na to, że w literaturze kryminalistycznej można spotkać się z takimi określeniami, jak »identyfikacja pozytywna« oraz »identyfikacja negatywna«, należy przyjąć, iż przy zachowaniu właściwych zasad postępowania związanego z ujawnieniem, utrwaleniem, zabezpieczeniem, przechowywaniem śladów zapachowych oraz prowadzeniem badań osmologicznych, badanie osmologiczne w 100% potwierdza lub wyklucza zgodność zapachową materiału porównawczego z materiałem dowodowym³¹. Prawidłowo przeprowadzone badanie osmologiczne powinno zapewnić obiektywność, wiarygodność i oczywistość jego rezultatów.

Badanie utrwalonych i zabezpieczonych śladów człowieka należy przeprowadzać w specjalnie do tego przystosowanym pomieszczeniu, które powinno spełniać ściśle określone wymagania. Przede wszystkim nie mogą do niego dochodzić ostre wonie (lakiery, pasty podłogowe, rozpuszczalniki, detergenty), należy również zapewnić odizolowanie od wszelkich negatywnych bodźców słuchowych, wzrokowych, mogących rozpraszając uwagę pracującego psa. Konieczne jest także, aby w pobliżu nie było źródeł powstawania pola elektromagnetycznego. Powierzchnia pomieszczenia powinna umożliwiać rozmieszczenie słoików w odległości około 1 metra jeden od drugiego i zapewnić swobodne poruszanie się psa między słoikami. Temperatura wewnątrz powinna wynosić 18–20°C, wilgotność zaś 60–70%. Zalecane jest oświetlenie górne (żarówka). W rozpoznawalni powinna być zainstalowana stacjonarnie kamera do rejestracji całego przebiegu badania śladów zapachowych, sterowana z zewnątrz,

³⁰ Ibidem, s. 871.

³¹ T. Hanausek, *Ekspertyza kryminalistyczna*, Zeszyty Naukowe Akademii Spraw Wewnętrznych 1973, s. 41.

natomiast kształt, wymiary i oświetlenie pomieszczenia powinny umożliwić odpowiednią rejestrację badań audiowizualnych.

Dodatkowym wyposażeniem jest sprzęt do mycia słoików i narzędzi, zamrażarka (do środków wilgotnych) oraz sprzęt laboratoryjny. Zgodnie z wytycznymi, pracownia prowadząca badania laboratoryjne musi posiadać aktualny certyfikat – ważny dwa lata, który wydaje komisja powołana przez Dyrektora Centralnego Laboratorium Kryminalistyki KGP. W miarę możliwości należy zapewnić, by pomieszczenia dla psów specjalnych znajdowały się w pobliżu rozpoznawalni.

Wiadomo, że stan psychiczny przewodnika może udzielić się zwierzęciu, a tym samym wpływać na jego pracę. Zatem, jeżeli przewodnik psa jest w złej kondycji psychicznej, wówczas badanie osmologiczne należy przełożyć do czasu bardziej sprzyjających okoliczności.

W celu przeprowadzenia czynności rozpoznania śladów zapachowych należy zestawić ciąg selekcyjny, przy czym dopuszcza się następujące warianty tego zestawienia:

- szereg (minimum 5 stanowisk),
- okrąg (minimum 10 stanowisk),
- inne, po uzyskaniu akceptacji CLK KGP.

Prawidłowo skonstruowany szereg selekcyjny powinien zawierać badany porównawczy ślad zapachowy oraz uzupełniające ślady zapachowe, pobrane od osób nie związanych z daną sprawą, a dobranych co do zgodności płci, zawodu, wieku itp. względem osoby, której porównawczy ślad zapachowy aktualnie jest badany. Nie można zestawiać w nim zapachów ludzi różnej płci, zapachów dzieci z zapachami ludzi dorosłych.

Rozpoznanie należy przeprowadzać po upływie nie mniej niż 24 godzin od zabezpieczenia materiału dowodowego lub porównawczego. Rozpoznanie powinno się przeprowadzać z materiału dowodowego na materiał porównawczy. W uzasadnionych przypadkach należy również przeprowadzić badanie: z materiału porównawczego na materiał dowodowy, z materiału dowodowego na materiał dowodowy.

Odkręcone słoiki z utrwalonymi śladami zapachowymi ludzi ustawia się w specjalnie skonstruowanych stopkach z drutu, które powinny być zewnętrznie jednolite. Pamiętać należy, by nikt gołymi rękami nie dotykał słoików ani zakrętek podczas przechowywania i przygotowywania czynności, nie zapominając również o tym, że zapach człowieka przenika przez gumowe rękawiczki w ciągu kilku minut³².

Zgodnie z metodyką, przed rozpoznawaniem należy obligatoryjnie przeprowadzić próby kontrolne, mające na celu ustalenie: czy w ciągu selekcyjnym nie ma zapachów atrakcyjnych dla psa, czy pies w dniu

³² Metodyka pobierania, zabezpieczania, powielania i rozpoznawania zabezpieczonych śladów zapachowych – wprowadzona do praktyki decyzją nr 9/96 Dyrektora CLK KGB z 11 czerwca 1946 r.

badania jest w dyspozycji do pracy. Pierwszą próbę można przeprowadzić wcześniej, natomiast drugą bezpośrednio przed badaniem. Próby można stosować łącznie.

W procesie badań osmologicznych uczestniczy dwóch specjalistów. Jeden z nich określa ustawienie obiektów w szeregu selekcyjnym, sporządza protokół, robi zdjęcia lub dokonuje nagrania wideo z każdego użycia psa. Drugi to przewodnik psa, którego rola sprowadza się do podania psu do nawęszenia zapachu i wydania odpowiednich poleceń. Przewodnik psa specjalnego powinien też poinformować, w jaki sposób pies oznacza zgodność zapachową materiału dowodowego i porównawczego (szczekanie, warowanie, siedzenie).

Przewodnik wprowadza do pomieszczenia psa na krótkiej smyczy. Po jej odpięciu wydaje polecenie, aby pies zajął wydzielone dla niego miejsce. Tymczasem uczestnicy identyfikacji zajmują miejsca w pomieszczeniu dla obserwatorów. Po wydaniu polecenia „wąchaj” przewodnik przystawia psu do nosa zapach wyjściowy. Zapamiętanie przez psa zapachu trwa około jednej minuty. Następnie przewodnik podprowadza psa do szeregu selekcyjnego, podaje polecenie „szukaj” i wskazuje kierunek obwąchiwania stanowisk. W czasie pracy psa należy uważać, by nie wyciągał on językiem, zębami lub łapą pochłaniaczy ze słoików, gdyż tym sposobem uległyby zniszczeniu ludzkie zapachy. Po odszukaniu wśród obiektów w szeregu zapachu identycznego z zapachem podanym na starcie pies przyjmuje wyćwiczoną w trakcie tresury pozycję. W przypadku, gdy nie zachowuje się w sposób, który jednoznacznie wskazywałby na jednorodność śladu dowodowego i któregoś ze śladów porównawczych, przewodnikowi psa przypada szczególna rola. On bowiem, dzięki swemu doświadczeniu, rozumiejąc odruchy zwierzęcia, potrafi określić, czy brak pozytywnego wyniku jest rezultatem niezgodności woni, czy niedostatecznej (podprogowej) woni dowodowej. Jeśli pies nie wskazuje żadnego ze śladów, nie można go do tego zachęcać (np. intonacją głosu), nawet gdyby nie pokrywało się to z którąś z wersji podmiotowych.

Zgodnie z wytycznymi, badanie zgodności zapachowej powtarza się minimum trzy razy, za każdym razem zmieniając położenie pojemnika z zabezpieczonym materiałem badawczym. W trakcie badania przewodnik psa nie może znać rozmieszczenia materiału badawczego w ciągu selekcyjnym. Wszystkie próby w danym badaniu należy przeprowadzać bez przerw. Ważne jest też przestrzeganie zasady związanej z ustawieniem pojemników zawsze w takim samym układzie przestrzennym oraz pamiętanie o tym, by pojemniki nie różniły się od siebie wyglądem. Znormalizowanie dotyczy także tamponów, co ogranicza wpływ innych bodźców (wzrokowych) poza zapachowymi.

By mieć pewność, że badanie osmologiczne zostało wykonane bezbłędnie, konieczne jest przeprowadzenie (przed przystąpieniem do ekspertyzy) próby kontrolnej. Ma ona na celu wykluczenie w materiale zabezpieczonym antraktów (zapachów atrakcyjnych dla psa), jak również sprawdzenie, czy pies jest dyspozycyjny danego dnia do pracy węchowej. Aby upewnić się, że zachowanie psa spowodowane było zapachem z obiektu, a nie miejscem jego ustawienia lub inną przyczyną, badający powtarza badanie przy wykorzystaniu drugiego psa. Psy w trakcie pracy przy badaniu śladów zapachowych mogą być nagradzane smakołykami przez przewodnika.

Należy zaznaczyć, że badanie osmologiczne można przeprowadzać jedynie za pomocą psa specjalnego, posiadającego aktualny atest Komentanta Centrum Szkolenia Policji. Atest taki jest ważny przez rok, po upływie tego czasu musi być ponownie zdobyty.

„Przebieg badania śladu zapachowego człowieka przeprowadzonego w rozpoznawalni dokumentuje się, sporządzając:

- protokół eksperymentu osmologicznego, gdy czynności wykonywane są w formie eksperymentu;
- sprawozdanie z przeprowadzonych badań zakończone opinią, gdy czynności badawcze wykonywane są w formie ekspertyzy.

Przebieg badania mogą obserwować uczestnicy postępowania karnego z pomieszczenia obok rozpoznawalni, poprzez okno z lustrem feniowym lub policyjnym, bądź filmować specjalnie do tego przygotowanymi kamerami [...]. Obserwatorzy badania bezwzględnie zobowiązani są do zachowania zalecanego przez prowadzącego badanie. W rozpoznawaniu w trakcie badania wraz z psem może być tylko przewodnik i prowadzący badanie. Obecność innych osób jest zabroniona³³.

Na zakończenie warto wspomnieć o różnicach, jakie zachodzą między naszą metodą identyfikacji (wzorowaną na węgierskiej) a najnowszymi pomysłami holenderskich i niemieckich specjalistów, odnoszącymi się do samej czynności porównywania śladów zapachowych z użyciem psa.

W Holandii funkcjonują dwa ośrodki szkolenia przewodników i tresury psów do porównywania śladów zapachowych – w Nunspeet oraz Rotterdamie. Szczególnie innowacyjne rozwiązania techniczne dotyczą ciągów selekcyjnych. Stosowane są sterowane komputerowo urządzenia optymalizujące warunki porównywania zapachów przez psa. Koszt ich jest jednak niewspółmiernie wysoki w stosunku do osiągniętych efektów. Holendrzy zaproponowali wariant „ściany”, gdzie utrwalone ślady zapachowe umieszcza się w specjalnych pojemnikach w kolejnych otworach, a sterowany komputerowo proces pozwala na stworzenie optymalnych warunków (temperatura, wilgotność, cyrkulacja powietrza) do porównywania tych zapachów przez psa.

³³ Ibidem, s. 6.

W Niemczech wśród czterech szkół policyjnych dla przewodników psów służbowych wiodącą jest Landespolizeischul w Schlos-Holte Stukenbrock. Podczas przeprowadzanych tam badań osmologicznych pies policyjny porównuje ślady zapachowe na platformie roboczej, na której umieszczonych jest sześć rurek ze stali, będących absorbentami. Jedna z rurek jest nośnikiem zapachu osoby podejrzanej, pozostałe pięć zapachów – osób nie związanych ze sprawą. Porównywanie zapachów odbywa się z udziałem trzech psów. Przed właściwym porównywaniem każdy pies wykonuje test sprawności użytkowej (tzw. *Vortest*) połączony z badaniem ewentualnej atrakcyjności pobranego materiału porównawczego³⁴.

Możliwości procesowego wykorzystania śladów zapachowych

Proces karny jest procesem poznawczym, którego przebieg jest uregulowany przepisami kpk. Przedmiotem poznania jest w nim określone zdarzenie opisane w ustawie karnej jako przestępstwo. Poznanie jest dokonane za pomocą środków dopuszczalnych przez prawo dowodowe³⁵.

W obowiązującej procedurze karnej problematyka dowodu z użycia psa tropiącego nie jest uregulowana. Przepisy jednak nie zakazują ich wykorzystania w procesie karnym, sądy zgodnie z zasadą swobodnej oceny dowodów mogą, w konkretnej sprawie, potraktować wyniki tej czynności jako ustalenie faktu o charakterze poszlakowym. Należy tutaj zachować dużą ostrożność w zaliczaniu do materiału dowodowego wyników użycia psa tropiącego. Wszelkie ślady pozostawione przez sprawcę na miejscu przestępstwa stanowią dowody w prowadzonym postępowaniu. Sama nazwa „dowód” ma charakter wieloznaczny. W literaturze procesu karnego spotyka się różne określenia tej nazwy³⁶.

Czynność porównywania śladów zapachowych realizowana z użyciem psa najbardziej przypomina okazanie (rozpoznanie przedmiotu wśród innych), jednak pies nie może być traktowany jako przedmiot czynności procesowej. Pies to tylko biologiczny instrument, którym posługuje się człowiek. Natomiast, by stwierdzić tożsamość woni dowodowej z porównawczą lub jej brak, organ procesowy obowiązany jest powołać biegłego – eksperta. Materialnym (rzeczowym) źródłem dowodowym jest ślad w postaci określonej woni. Środkiem dowodowym są stwierdzenia zawarte w opinii sporządzonej przez rzeczoznawcę. Podmiotem czynności procesowo-kryminalistycznej, polegającej na porównywaniu zapachów przy

³⁴ Materiały KGP – Sprawozdanie z wyjazdu szkoleniowego dotyczącego problematyki śladów zapachowych, Niemcy Schlos-Holte Stukenbrock, 12–26 kwietnia 1997.

³⁵ S. Pikulski, *Biegły w postępowaniu przygotowawczym*, Problemy Kryminalistyki 1996, nr 214, s. 5–9.

³⁶ T. Grzegorzczak, J. Tylman, *Polskie postępowanie karne*, Warszawa 1998, s. 414.

użyciu psa, jest organ procesowy, a przewodniczy mu specjalista będący przewodnikiem zwierzęcia. Podmiotem czynności jest człowiek, który posługuje się psem, dokonując porównania i ewentualnej identyfikacji śladów. To on organizuje badanie, którego przedmiotem jest ślad dowodowy i ślady porównawcze, oraz instrumentalnie wykorzystuje węch psa. Człowiek też wnioskuje z zachowania psa o tym, czy ślad dowodowy jest jednorodny z którymś ze śladów porównawczych. Czynność ma charakter złożony (podobnie jak złożony charakter mają oględziny, w których obok organu procesowego występuje specjalista)³⁷.

Posługując się psem, wnioskujemy z zachowania tego swoistego biodektora, czy ślad dowodowy jest jednorodny z którymś ze śladów porównawczych. Taki fakt dowodowy może być zarówno dowodem obciążającym, jak i odciążającym podejrzanego. Uzyskane na tej podstawie środki dowodowe mogą mieć istotne znaczenie w procesie wykrywania i dowodzenia przestępstw.

W konkretnej sprawie sąd ocenia informacje, które dostarcza osmologia, badając je w powiązaniu z innymi dowodami w sprawie. Jak się wydaje, należy zgodzić się z J. Gurgulem, iż wartościowanie szeroko rozumianych wyników pracy węchowej psa powinno odbywać się według zasad, które stosuje się do innych środków dowodowych, bowiem przepisy proceduralne nie dopuszczają różnicowania kryteriów ocen w tym zakresie³⁸.

Dowody odnoszące się wprost do faktu głównego, czyli do zdarzenia przestępnego, określa się nazwą dowodów bezpośrednich (bezpośrednio potwierdzają lub zaprzeczają istnieniu przestępstwa), a nie są nimi ślady zapachowe. Bardziej adekwatne jest tu pojęcie poszlaki, czyli dowodu odnoszącego się do faktów ubocznych, a służącego udowodnieniu przesłanek do dalszego rozumowania odnośnie do faktu głównego. Tego rodzaju poszlakowe fakty dowodowe często również uzupełniają w istotnym zakresie dowody bezpośrednie (np. zeznania naocznych świadków), przyczyniając się do podniesienia wiarygodności zebranego materiału dowodowego. Nie znaczy to, że dowód bezpośredni musi być bardziej wiarygodny od poszlaki (a szczególnie od śladów zapachowych), bowiem zdarza się, że naoczni świadkowie składają fałszywe zeznania lub zwyczajnie się mylą, a poszlaka może być korzystna dla oskarżonego. Jednak dopiero stwierdzenie w sposób niewątpliwy związku przyczynowego między zespołem poszlak z jednej strony a faktem głównym z drugiej, jest w istocie podstawą decyzji procesowej, czyli orzeczenia o winie lub niewinności oskarżonego. Przy istnieniu dowodów bezpośrednich tego rodzaju

³⁷ M. Kulicki, op. cit., s. 288.

³⁸ M. Lisiecki, *Procesowo-kryminalistyczne aspekty dowodu z użycia psa tropiącego*, cz. 2, Monitor Polski 1997, nr 1, s. 21–22.

poszlaki stanowią w zasadzie uzupełnienie materiału dowodowego, jako fakty dowodowe obciążające lub odciążające oskarżonego.

W tym miejscu warto wspomnieć o procesie poszlakowym, w którym oskarżony zaprzecza swej odpowiedzialności, a brak jest pewnych dowodów świadczących o jego winie. W procesie opartym na dowodach poszlakowych trafność dokonanych ustaleń występuje dopiero wówczas, gdy ustalenia te nie mogą być podważone przez jakąkolwiek inną możliwą wersję zdarzeń (SN z 4 czerwca 1983 r. RW 420/83, OSNKW 1983, nr 12, poz. 10). W doktrynie wskazuje się zasadnie, że dowód poszlakowy nie jest w żadnej mierze gorszą postacią dowodu, a jego zaletą jest trudność sfalszowania z uwagi na wielość różnorodnych faktów ubocznych.

Ekspertyza osmologiczna

Jednym ze środków dowodowych w polskim procesie karnym jest opinia biegłego. Ustawodawca posługuje się pojęciem ekspertyzy w art. 194, jednak nie wyjaśnia treści i zakresu tego pojęcia. Stąd mamy liczne próby sformułowania jego naukowej wykładni.

Zdaniem T. Hanauska, ekspertyza kryminalistyczna to „zespół czynności badawczych wymagających wiadomości specjalnych, przede wszystkim z zakresu kryminalistyki i dlatego wykonywanych przez biegłego-kryminalistykę oraz zakończonych opinią, składającą się ze sprawozdania i wniosków mogących mieć charakter dowodu w procesie”. Wyróżnia on ekspertyzy kryminalistyczne w ścisłym znaczeniu, które wykonywane są w drodze zastosowania wiedzy kryminalistycznej bez korzystania z metodyki wypracowanej przez inne dyscypliny nauki. W szerszym znaczeniu do ekspertyz kryminalistycznych zaliczane są te, przy wykorzystaniu których obok kryminalistyki niezbędna jest znajomość określonej dziedziny wiedzy³⁹. S. Czerw stwierdza, iż „ekspertyza kryminalistyczna to specjalistyczne badanie metodami naukowymi zdarzeń, faktów, przedmiotów i okoliczności zakończone opinią na potrzeby postępowania karnego”⁴⁰. Ekspertyzę osmologiczną zalicza się również do ekspertyz kryminalistycznych.

Zdaniem M. Kulickiego, szeroko rozumiana ekspertyza obejmuje poza opinią także badanie, którego taktyka i technika są odmienne, w zależności od rodzaju ekspertyzy. Opinia zawiera w swej treści stwierdzenia będące środkami dowodowymi. Opinia biegłego natomiast to pogląd eksperta będącego osobowym źródłem dowodowym. Stwierdzenie

³⁹ T. Hanausek, *Ekspertyza kryminalistyczna...*, s. 95.

⁴⁰ S. Czerw, *Ekspertyza kryminalistyczna. Technika kryminalistyczna*, t. I, Szczytno 1993, s. 115.

przez eksperta istnienia rzeczy w określonym miejscu i wskazanie posiadania przez ową rzecz ważnych dowodowo cech stanie się argumentem⁴¹, środkiem dowodowym w dowodzeniu, ale źródłem wiedzy w tej mierze będzie dla organu procesowego człowiek – biegły. Jest on samodzielnym źródłem dowodowym w zakresie wyników zleconej ekspertyzy⁴².

Na odrębne omówienie zasługuje sama forma przeprowadzania do wodu z użycia psa specjalnego. Wielu specjalistów twierdzi, że praktyka wykształciła dwie formy procesowe użycia psa specjalnego w metodzie badań osmologicznych. Jest to eksperyment procesowy (art. 211 kpk). „Eksperymentem w procesie karnym nazywamy czynność procesową, przeprowadzoną przez organ prowadzący postępowanie karne, polegającą na przeprowadzeniu doświadczenia lub odtworzeniu przebiegu stanowiących przedmiot rozpoznania zdarzeń albo ich fragmentów w celu sprawdzenia już zebranych dowodów, uzyskania nowych dowodów lub też sprawdzenia wersji śledczych”⁴³.

W literaturze przedmiotu nie ma zupełnej zgodności co do procesowego charakteru czynności z użyciem psa specjalnego w celu rozpoznania i porównywania zapachów. Część autorów opowiada się za poglądem, iż tego rodzaju czynność jest eksperymentem procesowym, inni twierdzą, że ekspertyzą kryminalistyczną. S. Kalinowski stwierdza, że w toku eksperymentu można posługiwać się różnymi metodami i dochodzić prawdy za pomocą dotyku, wzroku, słuchu, powonienia oraz środkami technicznymi⁴⁴. Jednak zasadna wydaje się być opinia K. Piątkowskiego, że traktowanie identyfikacji z użyciem psa specjalnego jako eksperymentu budzi zastrzeżenia z racji tego, iż czynność ta nie wymaga rekonstrukcji zdarzeń, co charakteryzuje eksperyment. Opowiada się on za traktowaniem tej czynności jako quasi-ekspertyzy kryminalistycznej.

Pogląd ten popiera również M. Kulicki stwierdzając, iż nie sposób nazwać eksperymentem czynności, w której człowiek posługuje się psem jako czułym biologicznym instrumentem, dążąc do ewentualnej identyfikacji tych śladów (nie można bowiem eksperymentować na temat zapachu). Nie pies bowiem jako taki dokonuje porównania zapachów, lecz człowiek wnioskujący z zachowania psa. Czynności te mają charakter bardzo złożony. Jeżeli organowi procesowemu zależy na odniesieniu dowodowym, musi powołać się na wiedzę i opinie wydawane w tej dziedzinie przez ekspertów. To oni, a nie same mikroślady oraz ślady zapachowe są dla niego źródłami dowodowymi (osobowymi źródłami dowodowymi). Sama pozytywna identyfikacja, przez specjalnie do takiej pracy wyszkolonego psa, śladu zapachowego zabezpieczonego na miejscu zdarzenia

⁴¹ T. Hanausek, *Ekspertyzna kryminalistyczna...*, s. 97.

⁴² M. Kulicki, *op.cit.*, s. 57.

⁴³ S. Rybarczyk, *Eksperyment jako dowód w procesie karnym*, Warszawa 1973, s. 16.

⁴⁴ S. Kalinowski, *Polski proces karny*, Warszawa 1971, s. 338.

z pobranym materiałem porównawczym lub stwierdzenie braku tej tożsamości nie stanie się źródłem dowodowym. Natomiast źródłem wiedzy w tej mierze będzie dla organu procesowego biegły. Potwierdza to stanowisko Sąd Apelacyjny w wyroku wydanym w 1995 r.: „Nie ulega wątpliwości, iż zagadnienie to, a raczej właściwa, przekonująca ocena takiego eksperymentu wymaga wiadomości specjalistycznych. Bez takiej wiedzy bowiem nie można wypowiedzieć się stanowczo, czy fakt porównania i zidentyfikowania przez psa zapachów jest dowodem pewnym czy prawdopodobnym”.

W powyższym kontekście za zasadne można uznać używanie pojęcia „ekspertyza osmologiczna”, w rozumieniu interpretacji przez biegłego eksperta badań śladów zapachowych z użyciem psów specjalnych. Podstawy teoretyczne owej ekspertyzy opracowano w latach siedemdziesiątych w ZSRR. Stało się to możliwe po opracowaniu metodyki badania zapachów konserwowych. K.T. Sulimow i W.I. Starowojtow stwierdzają wprost, że „badanie odorologiczne zawiera wszystkie cechy ekspertyzy sądowej: specyficzny obiekt (twory zapachowe), zadanie (cele) i naukowo uzasadnioną metodykę badawczą”⁴⁵.

W procesie biegły spełnia dwie role. Pierwszą jest udzielanie organowi procesowemu informacji dowodowych. Drugą określa się jako udzielenie bezpośredniej pomocy naukowo-technicznej przy dokonywaniu spostrzeżeń przez organ procesowy⁴⁶. Organ procesowy może żądać od biegłego wyjaśnień dotyczących sprzeczności w opinii, może też wyznaczyć nowego biegłego. Zakres tej kontroli jest jednak ograniczony. Organowi procesowemu nie wolno ingerować w metodologię badań i zasady wnioskowania, narzucać biegłemu wydanie oczekiwanej opinii. Sam biegły w swej pracy powinien zachować obiektywność i bezstronność. Jego opinia powinna mieć rzetelne i obiektywne podstawy, jej ustalenia muszą opierać się na naukowo sprawdzonych metodach i zasadach⁴⁷.

Decyzją Dyrektora CLK KGP z dnia 11 czerwca 1996 r. do wykazu specjalności kryminalistycznych została wprowadzona specjalność „badania śladów zapachowych ludzi przez ich porównywanie przy użyciu psów specjalnych”. Decyzja ta została poprzedzona zarządzeniem Komendanta Głównego Policji z 1992 r., w którym powierzano Dyrektorowi CLK KGP organizację używania i utrzymania wszystkich psów służbowych Policji. Przewidziano specjalne szkolenia dla policjantów starających się o uprawnienia w tej dziedzinie. Całokształt teoretycznych i praktycznych szkoleń, związanych z problematyką badań śladów zapachowych ludzi, w formie wykładów i zajęć praktycznych uzupełnianych prezentacjami, odbywa się w wybranych pracowniach śladów za-

⁴⁵ K. T. Sulimow, op.cit., s. 70.

⁴⁶ T. Hanausek, *Ekspertyza kryminalistyczna...*, s. 95.

⁴⁷ S. Pikulski, op. cit., s. 5–9.

pachowych i w CLK KGP w Warszawie. Kończą się one egzaminem przed specjalną komisją⁴⁸.

Specjalista powołany postanowieniem na biegłego z dziedziny osmologii musi działać według uporządkowanego systemu czynności, by jego opinia była wiarygodna i pozbawiona błędów. Schemat ten wygląda następująco:

1. Analiza materiału dowodowego – sprawdzenie poprawności zabezpieczenia śladów zapachowych na miejscu zdarzenia.
2. Uzyskanie materiału porównawczego z zachowaniem wymogów formalnych (wspomnianych wcześniej).
3. Przeprowadzenie czynności przygotowawczych – przygotowanie pomocniczych obiektów zapachowych, zapewnienie obiektywnych warunków przeprowadzenia identyfikacji zapachów (temperatury, wilgotności powietrza), sprawdzenie stanu zdrowia psa.
4. Przeprowadzenie eksperymentów badawczych, polegających na kilkakrotnej próbie rozpoznania przez psa zapachu podanego do nawęszczenia z zapachem znajdującym się wśród zapachów do rozpoznania.
5. Wydanie opinii z dokładnym opisem i wnioskami.

Identyfikacja, o której mowa w pkt 4, wymaga od biegłego niezbędnej wiedzy z trzech dziedzin: fizjologii (dotyczy wydzielin zapachowych człowieka), kynologii (dotyczy znajomości zachowań psa), chemii (dotyczy związków zapachowych – ekstraktów) oraz zoopsychologii.

Przedstawione wyżej gruntownie udokumentowane argumenty dowodzą, że identyfikacja zapachów człowieka przez wyspecjalizowanego psa posiada cechy ekspertyzy. O tym świadczą: jej przedmiot, naukowe podstawy, sprecyzowany i naukowo opracowany szereg czynności prowadzących do wydania fachowej opinii wykorzystywanej w sądzie jako dowód.

Dokumentacja śladów zapachowych

Metody opracowane przez osmologię – niezależnie od tego, czy zostaną wykorzystane w czynnościach procesowych, czy operacyjnych – muszą być dostosowane do zasad obowiązujących w postępowaniu dowodowym, a przede wszystkim odpowiadać formom procesowych ustaleń odpowiednich do tych czynności. Pisemnym formom utrwalania działań procesowych ustawodawca poświęcił w kodeksie postępowania karnego wiele uwagi, ze szczególnym ukierunkowaniem na czynności niepowtarzalne, dokonywane w stadium przygotowawczym, a związane z zabezpieczeniem źródeł i środków dowodowych.

⁴⁸ Decyzja nr 9/96 Dyrektora CLK KGP z 11 czerwca 1996 r. zmieniająca decyzję nr 4/94, materiały udostępnione przez CLK.

Czynności procesowe, jakimi są czynności dowodowe z zakresu osmologii, wymagają obligatoryjnie formy protokolarnej ich utrwalania. W praktyce tej formy będą wymagać np. czynności związane z zabezpieczeniem i pobraniem próbek zapachu dla potrzeb porównawczych od osoby, przebiegu identyfikacji itp. Uprawnionym do sporządzania protokołu jest prowadzący czynność lub osoba przybrana w charakterze protokolanta.

W wielu aktach spraw karnych spotykane są notatki urzędowe, które w stosunku do protokołów mają charakter uzupełniającej formy utrwalania czynności w procesie. W formie notatki utrwała się jedynie te czynności, które nie wymagają sporządzenia protokołu. Takie notatki w postępowaniu przygotowawczym sporządzają najczęściej funkcjonariusze policji. Według P. Prusaka jest ona skróconą i nieoficjalną wersją protokołu, pełniącą funkcję zastępczą w ograniczonym zakresie. Notatka urzędowa nie może zastąpić protokołu w wypadku, gdy ustawowo wymagane jest sporządzenie protokołu. Znaczenie praktyczne tego rodzaju notatki w procesie karnym jest właściwie niewielkie⁴⁹.

Występują również inne formy dokumentowania, które określa się jako utrwalenie wizualne, np. taśmy magnetowidowe, fotografie, plany, które nie mają jednak charakteru dokumentu w przytoczonym tu rozumieniu. Stanowią one jedynie załączniki do protokołu.

Zgodnie z przyjętym modelem polskiego procesu karnego, czynności przeprowadzone w celu utrwalenia badań śladów zapachowych ludzi dla zachowania formy procesowej i wartości dowodowej muszą spełniać następujące warunki:

- muszą być zawsze udokumentowane pisemnie;
- ich formą podstawową jest (obligatoryjnie) protokół;
- w celu przybliżenia wierności obrazu wykonywanych czynności procesowych zaleca się posłużenie się formami utrwalania wizualnego (np. kamerą wideo);
- dopuszcza się uczestnictwo obserwatorów zainteresowanych wynikiem identyfikacji zapachu osoby podejrzanej; obserwatorzy zobowiązani są do podpisania protokołu z obserwowanych przez nich czynności.

Dylematy wykorzystywania ludzkich śladów zapachowych do celów dowodowych

Badanie śladów zapachowych ludzi poprzez ich porównywanie przy użyciu psów specjalnych, mające na celu ustalenie tożsamości sprawcy,

⁴⁹ R. Panikowski, *Procesowe formy utrwalania czynności dowodowych w sprawach karnych*, Warszawa 1978, s. 109.

jest młodą dziedziną w polskiej kryminalistyce – ustanowioną jako specjalność kryminalistyczna w 1996 r.⁵⁰ W 1965 r. grupa kryminalistyków w składzie: A. Winberg, W. Biezrukow, M. Majorow i R. Todorow przedstawiła sposób konserwacji zapachów, który nazwano odorologią kryminalistyczną lub metodą odorologiczną⁵¹. Od tego czasu do dnia dzisiejszego toczy się zacięta dyskusja w doktrynie naukowej na temat podstaw, wiarygodności i zasadności wykorzystania tej metody w procesie karnym. „Zagadnienie metody odorologicznej nie występowało do czasu powstania problemu rozszerzenia tej metody. [...] Problem i dyskusja powstały wtedy, gdy wyrażono opinię w kwestii wykorzystania, jako dowodu, informacji uzyskanych metodą osmologiczną”⁵².

Koncepcję wykorzystania metody identyfikacji śladów zapachowych ludzi w orzekaniu winy jako pierwszy stworzył A.J. Winberg. Opierając się na przesłankach, istotnych z punktu widzenia prawa procesowego, twierdził, iż do dowodów rzeczowych zalicza się także wszelkie inne przedmioty, które mogą służyć jako środek do wykrywania przestępstwa, ustalenia faktycznych okoliczności sprawy, ustalenia sprawcy⁵³. Polemikę z tezą A.J. Winberga zapoczątkowali M.S. Strogowicz i W.I. Szikanow, wyrażając pogląd, że zakres zastosowania badań śladów zapachowych ludzi należy ograniczyć tylko do działań operacyjnych.

Badania w dziedzinie odorologii szybko zyskały rozgłos w wielu krajach, w tym w Polsce. Tu również zaczęto wykorzystywać tę nową dziedzinę kryminalistyki, choć nie bez oporów. I tak pierwsze orzeczenie Sądu Najwyższego odnoszące się do dowodu z użycia psa pochodzi z roku 1979 i brzmi: „Użycie psa stanowić może co najwyżej poszlakę, która może mieć znaczenie jedynie wtedy, gdy zostanie potwierdzona dowodem przewidzianym przez prawo procesowe”⁵⁴. Na tej podstawie próby porównywania zapachów prowadzone były głównie dla celów operacyjnych, zaś informacje uzyskane w wyniku tych czynności nie mogły być wykorzystane jako dowód w sprawie, a jedynie służyć do typowania sprawców.

Jednak coraz szersze ich stosowanie oraz stałe doskonalenie metody pobierania, utrwalania, przechowywania śladów zapachowych, a przede wszystkim bezsprzeczne wyniki uzyskiwane w drodze porównywania zapachów osób i ich potwierdzenie w innych materiałach dowodowych,

⁵⁰ Decyzja nr 9/96 Dyrektora CLK z 11 czerwca 1996 r. zmieniająca decyzję nr 4/94 w sprawie trybu i zasad nadawania i pozbawiania uprawnień do samodzielnego wydawania opinii w CLK KCiP i laboratoriach kryminalistycznych KWP.

⁵¹ T. Bednarek, op. cit., s. 32.

⁵² R.S. Bielkin, op. cit., s. 365, 366.

⁵³ A.J. Winberg, *Kryminalistyczna odorologia*, w: *Kryminalistyka w służbie śledztwa*, Wilno 1967, s. 18.

⁵⁴ Wyrok Sądu Najwyższego z 26 września 1979 r. IV KR 182/79, OSNPG 1980, nr 4, poz. 54.

powoli doprowadziło do uznania przez sądy wyników prób porównywania zapachów za istotny dowód w sprawie. Przyczyniła się też do tego coraz bardziej przychylna opinia czołowych polskich kryminologów. T. Hanausek w artykule poświęconym temu zagadnieniu pisze: „Raz jeszcze bardzo silnie zaznaczam, że nie jestem przeciwnikiem osmologii, a nawet abstrahując od nazwy »osmologia«, mogę się zaliczyć do gorących propagatorów tej dziedziny kryminalistyki. Wiedza ta bowiem może i powinna się bardzo dynamicznie rozwijać i powinna w krótkim czasie stać się nową i pełnowartościową techniką kryminalistyczną”⁵⁵. Jednak, jak sam stwierdza, nie jest wobec tej dziedziny bezkrytyczny, podnosi wiele wątpliwości, dotyczących np. braku intensywnych i zweryfikowanych badań naukowych, przeprowadzanych w odpowiednio do tego przygotowanych placówkach naukowych, samych zdolności węchowych psa i ich wykorzystania w procesie identyfikacji ludzi podejrzanych o popełnienie przestępstwa oraz niebezpieczeństwa ewentualnych błędów⁵⁶.

Burzliwą dyskusję budzi też problem formy procesowej zabezpieczenia śladu dowodowego, pobrania śladu porównawczego oraz procesu identyfikacji tego śladu. W doktrynie prezentowane były dwa stanowiska co do formy procesu identyfikacji przy pomocy psa śladu zapachowego. Pierwszą z nich był eksperyment procesowy art. 211 kpk w postaci doświadczenia. Jednak większość naukowców opowiedziała się za formą ekspertyzy osmologicznej, uznając ją za rozwiązanie optymalne, gdyż proces identyfikacji z pewnością wymaga wiadomości specjalnych z dziedziny osmologii. Identyfikacja człowieka za pomocą psiego węchu „[...] realizowana czy to w postaci eksperymentu, czy ekspertyzy, stała się w ostatnich czasach istną »królową dowodów« w polskim prawie karnym”⁵⁷. Ogromny rozwój w ostatnich latach problematyki śladów zapachowych ludzi doprowadził do szerokiego wykorzystania wyników przeprowadzonych badań w postępowaniach karnych. „Dowody zapachowe pojawiły się w wielu głośnych procesach: sprawa »Gumisia«, »Inkasenta«, zabójstwa Wojciecha Króla (tu również obrona podważa wartość osmologicznych badań), Tomka Jaworskiego, gen. Jerzego Fońkowicza [...]. Ślady zapachowe zabezpieczono też na miejscu zabójstwa gen. Marka Papyły. W krakowskim Instytucie Ekspertyz Sądowych szacuje się, że rocznie ten dowód pojawia się w 800–1000 spraw sądowych”⁵⁸. Spotykamy się już z orzeczeniami traktującymi wyniki badań za podstawowy i często jedyny dowód w sprawie. W 1996 r. Sąd Najwyższy, oddalając kasację wyroku w sprawie szczególnie zuchwałej kradzieży, gdzie podstawowym

⁵⁵ T. Hanausek, *Meandry osmologii*, Paestra 1998, nr 481–482, s. 46.

⁵⁶ Ibidem, s. 42.

⁵⁷ Głosa do wyroku Sądu Najwyższego z 30 stycznia 1998 r., VKKN 44/97.

⁵⁸ J. Dziadul, *Poznaj przestępcę po zapachu. Dowód w nosie*, Polityka 1999, nr 17, s. 30.

dowodem był wynik porównywania zapachów, uznał, iż „[...] dowody z poszlak zebranych w sprawie niniejszej układają się w logiczną całość, jednoznacznie wskazują sprawcę przestępstwa, o co zasadnie go oskarżono i skazano”⁵⁹.

Podobne podejście do problemu zdaje się być powszechne w ostatnim okresie w orzecznictwie sądowym. Powszechne nie oznacza jednak bezkrytyczne. W taki sposób problem został potraktowany przez Sąd Najwyższy rozpoznający kasację wniesioną przez obrońcę oskarżonego, jak i sądy obu instancji orzekające w sprawie. Krytyka spowodowana jest przede wszystkim tym, iż nie zastosowano się do opracowanych przez naukowców i praktyków zasad i reguł zabezpieczania śladów zapachowych oraz przeprowadzania badań w tym kierunku. Jak się podkreśla, nie są to wytyczne o charakterze instrukcyjnym. Ich respektowanie sprowadza prawdopodobieństwo trafności końcowej identyfikacji do stu procent, co decyduje o wysokiej wiarygodności diagnostycznej wyników. J. Biederman stwierdza, iż sąd się myli „próbując wykorzystanie do identyfikacji zapachów tylko jednego psa i to tego samego, który tropiąc, mógł mieć kontakt z zapachem oskarżonego. Pies dysponuje bowiem pamięcią węchową [...]. Przy obecnym stanie wiedzy tylko użycie kilku psów i odpowiednio przygotowanego materiału badawczego pozwala na przyjęcie, iż dokonywane przez nie próby stanowią zdalenie niezależne”⁶⁰.

Nie ulega wątpliwości, że z naukowego punktu widzenia osmologia znajduje się wciąż *in statu nascendi*, a jej rozwój odbywa się, przynajmniej w Polsce, głównie dzięki podejrzany (oskarżonym) i czasem nawet ich kosztem⁶¹. Jak stwierdza J. Wójcikiewicz: „Sąd Najwyższy zapewne zdał sobie z tego sprawę, skoro określił dowód z eksperymentu zapachowego w tezie z wyroku z 30 stycznia 1998 (V KKN 44/97) jako dowód »o szczególnym charakterze«. Autor nie zgadza się jednak z wnioskami wyciągniętymi przez Sąd w wyroku, iż pozytywna identyfikacja zapachu ludzkiego przez psa może stanowić istotny dowód poszlakowy („dodatkowe ogniwo”), natomiast negatywny wynik eksperymentu osmologicznego nie ma żadnego znaczenia”⁶². Stwierdza, iż

⁵⁹ Na kanwie wyroku SN z 22 sierpnia 1996 r., sygn. IV KKN 46/96, który wypracował następującą tezę: „Eksperyment osmologiczny, chociaż został przeprowadzony przy użyciu jednego psa, tego samego, który po nawęszczeniu śladów obuwia na balkonie i w pokoju doprowadził policję z miejsca kradzieży z włamaniem do mieszkańca Witolda B., należy uznać za pełnowartościowy i tego przedmiotu nie pozbawia go okoliczność, iż został przeprowadzony po upływie dwóch miesięcy” (tekst niepublikowany); T. Bednarek, op. cit., s. 34.

⁶⁰ J. Biederman, *Wartość dowodowa identyfikacji osoby na podstawie śladu zapachowego*, Prokuratura i Prawo 1998, nr 6, s. 104, 106.

⁶¹ J. Brzuszkiewicz, *Przepraszamy, pomyłka*, Gazeta Wyborcza, 26 września 1997 r., s. 21.

⁶² Teza do wyroku SN z 30 stycznia 1998 r. V KKN 44/97: „Dowód z eksperymentu zapachowego jest dowodem o szczególnym charakterze, uzależnionym od określonych uwarunkowań, jego pozytywny wynik w całokształcie dowodów może stanowić dodatkowe istotne ogni-

dowód z ekspertyzy osmologicznej co do swej istoty jest takim samym dowodem, jak opinia daktyloskopowa, traseologiczna czy poligraficzna. Wójcikiewicz zarzuca Sądowi Najwyższemu, że nie pomyślał o sformułowaniu na kanwie tej sprawy kryteriów oceny dowodu osmologicznego, „[...] podobnie jak to uczynił SN Stanów Zjednoczonych w głośnej sprawie Daubert contra Merrel Dow Pharmaceuticals z 1993 r. w odniesieniu do badań medycznych i Sądu Apelacyjnego w Lublinie wobec okazania”⁶³.

Orzeczenie Sądu Najwyższego z 12 sierpnia 1998 r. zawiera stwierdzenie, że „Dowód z badań osmologicznych jest wprawdzie dowodem pośrednim, ale dowód taki również może być podstawą uzasadniającą w sposób dostateczny w rozumieniu przepisu art. 209 kpk, że podejrzany popełnił przestępstwo, zwłaszcza iż prawidłowości przeprowadzenia tego dowodu nie zakwestionowano, do badań użyto pięciu psów i w każdym przypadku uzyskano zbieżne wyniki”⁶⁴.

Trafnym podsumowaniem analizy poglądów doktryny i orzecznictwa SN na temat stosowania dowodu z ekspertyzy osmologicznej jest niewątpliwie stanowisko T. Hanauska: „Jestem przeciwnikiem bezkrytycznego i niefrasobliwego stosowania w praktyce, zwłaszcza procesowej, gdzie decyduje się o winie lub niewinności człowieka, jakichkolwiek metod i środków kryminalistycznych, szczególnie jeszcze do końca nie zweryfikowanych przez poważne badania naukowe”⁶⁵.

Podsumowanie

W świetle przeprowadzonych rozważań można stwierdzić, że ślady zapachowe mają dużą wartość wykrywczą i mogą być wykorzystane zwłaszcza w początkowym okresie po popełnieniu przestępstwa. Jest to jednak stosunkowo młoda dziedzina kryminalistyczna, w Polsce ciesząca się dużym zainteresowaniem i dynamicznie się rozwijająca. Dziedzina ta wymaga jednak specjalistycznego przygotowania i to zarówno psów, jak również całego aparatu śledczego. Dlatego jej rozwój wspierany jest prowadzonymi ciągle pracami badawczymi i doświadczalnymi. Dotychczas żadne urządzenie techniczne skonstruowane przez człowieka nie daje możliwości rozpoznawania zapachu w takim stopniu, jak czyni to węch psa, a pies przekazuje informacje tylko w sposób wyuczony, pełniąc rolę

wo, co nie znaczy, że przy istnieniu konkretnych – jak w niniejszej sprawie – dowodów przesądających o winie sprawcy, negatywny wynik eksperymentu zapachowego w jakimkolwiek stopniu poddaje w wątpliwość zasadność oceny tych dowodów”.

⁶³ J. Wójcikiewicz, *Głosa do wyroku SN z 30 stycznia 1998 r.*, Orzecznictwo Prokuratury i Prawa 1998, nr 6, s. 207–208.

⁶⁴ OSNKW z 12 sierpnia 1998 r., sygn. Akt II KZ 93/98, II KZ 98/98.

⁶⁵ T. Hanausek, *Meandry osmologii...*, s. 46.

czułego „narzędzia badawczego”. Na jego przewodniku i techniku laboratoryjnym (ekspercie z dziedziny osmologii) ciąży wielka odpowiedzialność, gdyż to nie pies sam w sobie dokonuje porównania zapachów, lecz człowiek wnioskuje na podstawie zachowania zwierzęcia. Metoda ta powinna znaleźć szerokie zastosowanie zarówno w pierwszym etapie śledztwa, w procesie wykrywczym, jak i przyczyniać się do udokumentowania dowodowego czynu sprawcy przestępstwa.

W odniesieniu do poglądu prezentowanego przez szkołę intuicyjną (opartą na bezgranicznym zaufaniu do umiejętności psa), nawet pozytywnej reakcji psa nie można uznać za jedyny i niepodważalny dowód w sprawie. Bardziej rozsądne jest, jak się wydaje, podejście zwolenników szkoły „naukowej”, wymagającej przeprowadzania kolejnych badań naukowych i możliwości powtarzania eksperymentów. Aby osmologia mogła odegrać właściwą rolę w kryminalistyce, niezbędne jest stworzenie ku temu odpowiednich warunków. Przede wszystkim należałoby:

1) znormalizować i ujednoczyć w skali całego kraju proces i sposób zabezpieczania zapachów;

2) wypracować algorytmy postępowania w trakcie czynności badawczych;

3) usunąć braki w przeszkoleniu specjalistów z dziedziny osmologii;

4) zapewnić w ramach posiadanych możliwości nowe etaty w laboratoriach kryminalistycznych dla przewodników psów identyfikujących ludzki zapach;

5) publikować na łamach periodyków specjalistycznych informacje z przeprowadzonych doświadczeń i najważniejszych osiągnięć w dziedzinie osmologii.